De biografies devotes a l'edat moderna: el cas de fra Antoni Vicenç Domènec[1]

Carme Arronis Llopis
Universitat d'Alacant
arronis@ua.es
ORCID: 0000-0001-7635-0435

Recepción: 17/02/2025, Aceptación: 06/08/2025, Publicación: 19/12/2025

Resum
A l'estudi es reflexiona sobre l'auge a l'edat moderna del gènere de les biografies devotes de venerables, és a dir, vides d'homes i dones il·lustres en virtut que no havien estat canonitzats. Aquest gènere, estretament vinculat a l'hagiografia reformada, tingué una gran acceptació en els darrers decennis del segle XVI i, sobretot, al XVII. Com veurem, diversos factors van contribuir a l'èxit d'aquest tipus d'escrit devot, i no tots de caràcter estrictament religiós: també hi confluïren el creixent interès per la lectura de biografies, molt estès en l'època, i la voluntat de sacralitzar el territori. Per abordar la qüestió, m'hi referiré als santorals més difosos a l'època en la Catalunya d'inicis del Sis-cents que incloïen biografies devotes: els *Flos Sanctorum* reformats d'Alonso de Villegas i de Pedro de Ribadeneira (S.J.), i el santoral català d'Antoni Vicenç Domènec (O.P.), a la vida i obra del qual dedicaré una atenció especial.

Paraules clau
Hagiografia; Contrareforma; biografia devota; santoral; Antoni Vicenç Domènec.

Resumen
De biografías devotas en la edad moderna: el caso de fray Antoni Vicenç Domènec.
El estudio reflexiona sobre el auge del género de las biografías devotas en la edad moderna, es decir, vidas de hombres y mujeres ilustres en virtud que no habían sido canoniza-

1. La investigació s'emmarca en el projecte *Itinerarios de la Hagiografía hispánica en la Edad Moderna: evolución y difusión del legado devocional* (PID2022-139820NB-I00), finançat pel MICIU/AEI/10.13039/501100011033/FEDER, UE.

ISSN 2462-6813 (papel), ISSN 1988-1088 (en línea)
https://doi.org/10.5565/rev/studiaaurea.663

dos. Este género, estrechamente vinculado con la hagiografía reformada, tuvo una gran aceptación en los últimos decenios del siglo xvi y, sobre todo, en el xvii. Como veremos, diversos factores contribuyeron al éxito de este tipo de escrito devoto y no todos de carácter religioso: también confluyeron el creciente interés por la lectura de biografías, muy extendido en la época, y la voluntad de sacralizar el territorio. Para abordar la cuestión, me referiré a los santorales más difundidos en Cataluña a inicios del Seiscientos que incluían biografías devotas: los *Flos Sanctorum* reformados de Alonso de Villegas y de Pedro de Ribadeneira (S. J.), y el santoral catalán de Antoni Vicenç Domènec (O. P.), a la vida y obra del cual dedicaré una atención especial.

Palabras clave
Hagiografía; Contrarreforma; biografía devota; santoral; Antoni Vicenç Domènec.

Abstract
English title. Devoted Biographies in the Modern Age: the case of Friar Antoni Vicenç Domènec.
This study examines the rise of the genre of devotional biographies of venerables in the Modern Age, that is, the lives of men and women illustrious for their virtue who had not been canonized. This genre, closely linked to reformed hagiography, gained widespread acceptance in the late sixteenth century and, especially, in the seventeenth century. As we will see, several factors contributed to the success of this type of devotional writing, not all of which were strictly religious: the widespread taste for reading biographies at the time and the interest in the sacralization of territory also played a significant role. To address this issue, I will analyse the most widely circulated santorals in early seventeenth-century Catalonia that included devotional biographies: the reformed *Flos Sanctorum* of Alonso de Villegas and Pedro de Ribadeneira (S.J.), as well as the Catalan compilation by Antoni Vicenç Domènec (O.P.), to whose life and work I will devote special attention.

Keywords
Hagiography; Counter-reformation; devoted biography; live of Saints' compilation; Antoni Vicenç Domènec.

Biografies devotes en els santorals generals

La revisió de la matèria hagiogràfica que es dugué a terme en el període postridentí no es va limitar a la revisió dels relats de procedència medieval, també incentivà la redacció d'hagiografies de nous sants i de vides de personatges virtuosos dignes de veneració que no havien estat beatificats ni canonitzats. Aquestes "vides" d'homes i dones venerables, reconeguts com a tal per l'exercici heroic de les virtuts en vida, no poden ser considerats pròpiament hagiografies, perquè no versen sobre sants oficialment reconeguts, ni promouen el culte públic dels biografiats. A més, aquests relats ja a l'època rebien, per part dels autors, un tractament clarament diferenciat de les vides dels sants. En conseqüència, sembla més adient mantenir una proposta terminològica i conceptual que permeta evidenciar les particularitats d'un gènere que se situa, a grans trets, entre l'hagiografia i la biografia.[2] El concepte de "biografia devota" permet posar en relleu l'especificitat d'aquests relats que, si bé comparteixen les característiques de les vides de sants d'arrel medieval, no es poden classificar estrictament dins del gènere hagiogràfic per la naturalesa dels biografiats, i, d'altra banda, malgrat el caràcter biogràfic de molts d'aquests relats, presenten trets que fan que no es puguen definir simplement com a biografies en sentit estricte.

El conreu de biografies devotes conegué un auge important entre el darrer terç del segle xvi i la primera meitat del xvii. Aquesta puixança pot relacionar-se amb el reviscolament del gènere hagiogràfic del període postridentí, però també, com recorda Mendes (2017: 54), deu molt a l'èxit generat pel redescobriment de la biografia clàssica en els cercles humanistes del Renaixement, i a la seua recepció com un vehicle d'educació moral i política. Per a Mendes (2017: 54-55), la biografia devota va sorgir de la confluència del gènere hagiogràfic amb el gènere biogràfic: del primer va recollir els propòsits de lloar Déu a través de la sublimació de l'exemplaritat i excepcionalitat de les virtuts espirituals i morals del personatge, que esdevenia un model a imitar; mentre que del segon va aprofitar la cura i la preocupació pel rigor històric i el conreu de l'exemplaritat ètica i social. En realitat, però, tota l'hagiografia postridentina ambiciona un major rigor historiogràfic i filològic en la transmissió dels relats,[3] però la recuperació del gènere biogràfic clàssic segurament augmentà l'interès i el gust per la lectura de tot tipus de vides: biografies de personatges del món clàssic, monarques i referents històrics destacats, hagiografies i, també, vides de personatges virtuosos propers al públic en el temps i en l'espai.

La presència de biografies devotes, en major o menor mesura, esdevingué imprescindible en els principals santorals postridentins de l'orbe catòlic. En el

2. Així, doncs, seguisc la proposta terminològica de "biografia devota" formulada per Fernandes (1993). Vegeu també Mayer i Woof (1998: 15) i Almeida (2019: 53-55).
3. Sobre l'aplicació d'estratègies metodològiques pròpies de la historiografia en els relats hagiogràfics postridentins, vegeu l'article en premsa d'Arronis (2024).

context hispànic tingué un paper pioner el *Flos Sanctorum* del clergue toledà Alonso de Villegas. En 1588 sortí de la impremta la tercera part del seu santoral, on el mestre toledà reunia, d'una banda, cent setanta-tres vides de sants extravagants, és a dir, sants exclosos del res ordinari, i de l'altra, en annex, quarantaquatre vides de persones "il·lustres en virtut" (Burguillo 2021: 312-313).[4] En el títol general ja s'explicitava aquest material, i s'hi destacava el profit que es desprenia de la lectura d'ambdós tipus de vides: *Historia general en que se escriuen las vidas de sanctos extrauagantes, y de varones illustres en virtud, de los quales los unos, por haver padecido martirio por Jesucristo o haver vivido vida santíssima, los tiene ya la Yglesia Católica puestos en el catálogo de los santos; los otros, que aún no estan canonizados, mas porq[ue] fueron sus obras de grande exemplo, piadosamente se cree que están gozando de Dios en compañía de sus bienaventurados, de cuyos hechos, así de unos como de otros, se puede sacar importante provecho para las almas de los fieles, colegido todo de autores fidedignos.*

Aquest annex de biografies devotes, que s'introduïa com *l'Adición a la tercera parte del Flos Sanctorum, en que se ponen vidas de varones ilustres*, tingué una gran acollida, i, en ocasions, arribà a imprimir-se i difondre's de manera independent.[5] Personatges rellevants del context espiritual hispànic lloaren aquest material devot. Fra Lluís de Granada, per exemple, en una carta adreçada al clergue toledà, no dubtà a ponderar l'interès del contingut d'aquest nou volum, i a confessar l'edificació que trobava en llegir les biografies devotes que hi havia inclòs: "yo también gasto buena parte del tiempo en leer en las vidas extravagantes de los santos no canonizados, que es para mi lectura de grande edificación y consolación, y querría que nunca se acabase [...]" (Burguillo 2021: 327).

El mateix Villegas destacava en el pròleg el profit d'aquestes lectures, i en justificava la inclusió en el santoral argumentant que també exemplificaven com la glòria es guanyava a través de les obres:

> Hize esta mezcla porque [...] no impide el no estar canonizados para lo que yo pretendo en este libro, que es provar que todos los buenos y que desean ir al cielo, le han de ganar por obras meritorias fundadas en gracia; y por exemplo de unos, otros los imiten y consigan el mismo fin.[6]

Probablement, l'èxit d'aquest recull influí perquè el jesuïta Pedro de Ribadeneira aprofités una revisió posterior del seu *Flos Sanctorum* (publicat inicial-

4. Aquest elenc encara s'amplià en reedicions posteriors dutes a terme pel mateix Villegas, com en la de 1589, on incorporà altres dos relats de dones virtuoses (Baños 2022a).

5. Per exemple, s'imprimí separadament a Barcelona, per Jeroni Genovés el mateix 1588 (vegeune un exemplar a la Biblioteca de Catalunya, [R[2]-4-53]).

6. L'elenc de persones il·lustres que inclou té, efectivament, una naturalesa i un origen molt variat. Hi trobem homes i dones de diferents èpoques, estatus i condició, que van des de Joana d'Arc, a Joan de Déu, Thomas More o Balhtasar Gérard, assassí de Guillem d'Orange, el Taciturn. Baños (2022a i 2022b) ha analitzat els casos més singulars.

ment entre 1599-1604), per incloure com a colofó les vides d'altres germans de l'orde. Es tracta de la reedició de 1609, l'última que revisà, on, a més de la biografia del fundador, Ignasi de Loiola,[7] inclogué les vides de Francesc Xavier, Francesc de Borja, Lluís Gonzaga i Estanislau Kotska.

En el context català, el manuscrit inacabat del jesuïta reusenc Pere Gil, conegut com a *Vides de sants de Catalunya* (*ca*. 1600), també revela l'interès per arreplegar un material semblant. En els folis conservats, hi establí una clara diferenciació en seccions, i mentre la primera part la dedicà als sants naturals del Principat (f. 16r-39r), la segona la reservà a personatges virtuosos de Catalunya que no havien estat canonitzats (f. 40r-46v):[8] "hòmens il·lustres de Cathalunya en sanctedat de vida y glòria de miracles, los <quals> no són sants canonizats per la Iglésia, ni escrits en los martyrologis, però són tinguts y reverenciats com a sants en molts llochs de Cathalunya" (f. 40r). Amb tot, la secció és força breu i va romandre incompleta.[9]

Molt més rica és, en canvi, la secció que el dominic gironí Antoni Vicenç Domènec hi dedica dins la *Historia general de los santos y varones ilustres en santidad del Principado de Cataluña*, impresa a Barcelona en 1602 i, de nou, a Girona, en 1630, edició a la qual dedicaré una atenció especial en aquesta ocasió. Domènec concebé tota l'obra com una exhaustiva compilació dels exponents de santedat vinculats al territori, i hi inclogué des de relats dels primers màrtirs a notícies de personatges virtuosos de diferents èpoques. La dividí en dos llibres: un primer (f. 1r-124r), dedicat a sants canonitzats —n'incloïa cent setanta-quatre—, que ordenà seguint el calendari de les festivitats, i un segon (f. 1r-97r), dedicat a personatges virtuosos que no havien estat elevats als altars.[10] Aquest

7. La vida de Loyola ja s'havia inclòs en l'edició de 1604 i així es destacava en el títol introductori: "Al cabo se pone la vida del B.P. Ignacio de Loyola, fundador de la Compañía de Jesús". La vida apareixia com a cloenda al llibre primer dedicat als sants del martirologi romà i abans del llibre dedicat als extravagants.

8. Encara incorporà una tercera i última part, que conté una numeració diferent, amb un recull de més d'un centenar de vides de sants d'altres províncies d'Espanya (f. 1r-25v). Vegeu la descripció codicològica del recull hagiogràfic de Pere Gil a Fàbrega (1958) i algunes consideracions sobre els materials reunits a Betrán (2022: 250-252) i Arronis (2024: 93-106).

9. La integren nou capítols, a quatre dels quals només hi consta la rúbrica (Ramon de Penyafort, fra Garí, Joan Fort i el beat d'Organyà). Dels cinc relats restants, tres, escrits en llatí, estan presos de la crònica del franciscà Francisco Gonzaga, segons declara el mateix Gil (fra Salvador Alfons, sor Delfina i fra Pau de Perpinyà). Els altres dos semblen ser d'elaboració pròpia: a un capítol indaga sobre l'origen de les relíquies de l'infant del monestir de Sant Pere de Casserres de Vic; a l'altre —que resulta la biografia devota més interessant de les pàgines del jesuïta— s'ocupa del bisbe Oleguer de Barcelona.

10. O almenys, no es tenia notícia que ho corroborés. Com a conseqüència dels decrets tridentins, hi ha per part dels autors un major escrúpol a l'hora de proclamar la santedat de determinats personatges, i Domènec així ho explicita en algunes de les biografies que arreplega. Per exemple, en la vida del "bienaventurado san Urbicio, obispo y mártyr", afirma que "Ha se tenido y se tiene este siervo de Dios por santo, y como tal le tienen en lugar eminente; no se sabe que sea canonizado, y por esso le ponemos en el número de los varones illustres en satidad, y no de los santos canonizados" (Domènec 1602: 238).

segon llibre contenia un total de setanta vides. Més de la meitat —quarantacinc—, eren vides de membres d'ordes religiosos, i la resta, en la seua majoria, personatges del clergat secular, amb l'excepció d'algun cas, com l'eremita de Montserrat fra Garí.[11] Com es pot comprovar, doncs, un terç dels relats reunits al santoral eren biografies devotes de personatges il·lustres en virtut que gaudien de fama de santedat: una xifra gens marginal que ens revela la rellevància que començava a tenir aquest tipus de relat al tombant del segle xvii.

L'interès per les biografies devotes

Les intencions que movien els autors per enllestir biografies devotes podien ser ben diverses. En molts casos, la motivació latent era la de difondre la fama de santedat que distingí als biografiats en vida, tal volta per si mai s'engegava i prosperava un procés per oficialitzar-ne el culte. En altres casos, quan ja hi havia un procés de beatificació o canonització en curs (com s'esdevenia aleshores amb les figures d'Ignasi de Loiola o de Ramon de Penyafort), les biografies contribuïen a difondre el culte públic entre els devots. Però aquestes motivacions orientades a la formalització possible del culte no eren les úniques, i en qualsevol cas, tampoc n'excloïen d'altres, polítiques o propagandístiques. Hi havia, en moltes ocasions, també la voluntat de difondre totes les notícies que evidenciaren que un determinat orde, o un territori, havia sigut distingit per Déu de manera predilecta a través dels seus servidors.[12] Aquesta intenció s'adverteix particularment en el santoral de Domènec, que arreplega amb exhaustivitat totes les notícies d'evidències de santedat del Principat. Com recorda Betrán (2022: 288), es configurava així un paisatge de sacralitat que refermava la identitat catòlica d'un territori, i en el cas de Catalunya, pel seu caràcter fronterer amb l'heretgia, adquiria un important significat, atès que s'hi devien tenir molt presents els conflictes religiosos que es patien a l'altre costat dels Pirineus. Hi havia, doncs, la voluntat de donar a conèixer referents excepcionalment virtuosos i que aquests resultaren, alhora, propers als lectors, pel que hi sovintejaren les biografies devotes d'integrants d'una dinastia regia o nobiliària, d'un orde monàstic, o oriünds d'una regió concreta.

Aquesta major proximitat als referents virtuosos esperonava, a més, el desig d'imitar-los. El dominic Vicent Justinià Antist, quan enllestí una hagiografia reformada de Vicent Ferrer en 1575, destacava en el pròleg el profit que es derivava de la vinculació local del sant amb els devots, el que facilitava la identificació amb el model exemplar:

11. Vegeu una descripció més acomplida dels continguts de l'obra de Domènec a Betrán i Blanco (2020) i Betrán (2022: 274-286).
12. Sobre la qüestió en el cas de Catalunya, vegeu Torres (2008: 100-101) i Valsalobre (2012).

> Haviendo pues yo determinado de escrivir las vidas de algunos sanctos, assí para mi bien y consuelo como para el de mis próximos, he escogido para sacar a luz la del bienaventurado padre sant Vicente Ferrer, por más aprovechar a mis conterráneos, los quales con mayor devoción y sentimiento leerán la vida de un sancto valenciano que de otro qualquiera, pues verán que nació en la mesma tierra que ellos, anduvo por las mesmas calles y plaças que ellos, tuvo tantas occasiones de peccar como ellos, y no obstante esso fue santo, y grande sancto, y esto no en el siglo de los apóstoles, sino ayer —que dizen—, quando ya los tiempos estavan poco menos corrompidos que agora. [...] Vicente fue hombre como nostros, y por ventura, en lo que toca a la complisión corporal, más flaco que nosotros, y con todo esso él fue sancto y muy privado de Dios (Antist, 1575, Prólogo, s. p.)

I és que les hagiografies, i les biografies devotes, s'havien revelat en el període postridentí com una de les estratègies més efectives per la disciplina social, atès que oferien models imitables de tot tipus als devots, i la proximitat en el temps i en l'espai esperonava aquest desig de veneració i imitació.

Amb tot, com subratlla Mendes (2017: 14), aquest fenomen no s'explica només per l'avenç de l'ofensiva de la Contrareforma en relació a la validació del culte als sants, sinó, sobretot, pel gust i la fascinació dels lectors per l'heroïcitat renovellada en el període com a resultat de l'ofensiva contra els protestants.

Trets distintius de les biografies devotes

No resulta fàcil individualitzar els trets generals de les biografies devotes, atesa la diversitat de personatges que es podien abordar, els materials que s'empraven per enllestir un relat, o la intencionalitat concreta que perseguien els autors en cada cas.[13] En general, però, sí que podem afirmar que les biografies devotes del període postridentí que ens ocupen també reberen l'impuls renovador de l'hagiografia reformada.

Les principals crítiques dels reformadors a la matèria hagiogràfica de procedència medieval apuntaven, per una banda, a la presència excessiva en els relats d'elements meravellosos, que restaven protagonisme a les conductes exemplars dels sants;[14] i, per una altra, a l'escàs rigor històric i filològic amb què s'havien transmès els relats. I, certament, les noves hagiografies intentaren ate-

13. Seria molt diferent, per exemple, analitzar la biografia que enllestí Villegas de Thomas More, fent servir, entre altres, els materials d'Erasme, i amb la intenció de criticar els excessos i la crueltat dels protestants, a la biografia de fra Joan Garí, eremita de Montserrat, que redactà Domènec a partir de notícies llegendàries transmeses en santorals medievals, amb la intencionalitat de legitimar la seua fama de santedat.

14. El mateix Ribadeneira, en el pròleg introductori al seu *Flos Sanctorum*, lamentava com "muchas vezes se escoge más lo que admira que lo que edifica, y más los milagros que las virtudes" (f. 3v). Vegeu, al respecte, les consideracions de Baños (2020).

nuar aquestes problemàtiques. En l'hagiografia reformada hi ha la voluntat de transmetre les vides dels sants amb rigor, d'acord amb el testimoni de fonts autoritzades o amb documentació històrica acreditativa, aplicant la metodologia pròpia de la historiografia del Cinc-cents (Arronis 2024 [en premsa]). I, així mateix, s'adverteix tant la intenció de posar major èmfasi en el tractament de les conductes virtuoses com la de limitar la presència d'elements meravellosos a aquells que podien estar acreditats degudament per testimonis o arreplegats en fonts fidedignes.[15]

En el cas de les biografies devotes, aquests propòsits seran particularment presents. Pel que fa a la recerca d'un major rigor en la narració dels fets d'acord amb les fonts, veurem que, normalment al principi de cada relat, es farà una exhaustiva declaració de les fonts que s'han seguit.[16] Però com ja he posat de manifest en altres ocasions, en casos de cultes locals o de personatges tinguts per virtuosos des d'antic, no sempre es comptava amb fonts considerades de prestigi, i la documentació històrica conservada era sovint exigua, pel que s'aprofità pràcticament qualsevol notícia antiga conservada (manuscrits d'actes de translació de relíquies, breviaris, himnes, santorals, etc.) o, fins i tot, tradicions orals que estigueren aprovades per les autoritats eclesiàstiques locals.[17] I en el santoral de Domènec seran freqüents les al·lusions a aquest tipus de fonts: "un libro antiguo de mano del dicho convento" (pp. 248); "una escriptura antigua que tienen muy bien guardada en una arca con muchas llaves los administradores de una yglesia dedicada a san Emeterio" (pp. 243); "de escritos de mano antiquísimos que están en su mesmo sepulchro, donde también se veen pintados sus milagros con pintura muy vieja" (pp. 273), etc.

15. Sobre la retòrica justificativa dels miracles en els santorals postridentins, vegeu Arronis (2019). En aquelles pàgines demostre, a més, que la inclusió dels miracles en els relats hagiogràfics del període no depèn tant de l'anàlisi crítica dels autors en relació al major o menor grau de versemblança de l'episodi sobrenatural, com del fet que els miracles estigueren autoritzats, bé per fonts fidedignes (com demostra, entre d'altres, la inclusió del popular miracle de Teòfil d'Adana —que vengué l'ànima al diable— en els santorals de Villegas i Ribadeneira), bé per la declaració de testimonis que corroboren els fets (testimonis que són individualitzats amb nom i cognoms). No es tracta, per tant, com afirmen alguns autors, d'aplicar criteris de suposada racionalitat per restringir l'element meravellós (Dunn-Lareau 2000: 34), sinó de limitar-se a incloure aquells episodis sobrenaturals presents a les fonts autoritzades.

16. Un exemple representatiu el trobem a l'inici de la vida de Ramon Berenguer III, comte de Barcelona, que Domènec enllestí: "Ha se sacado de autores graves, com son Hierónymo Zurita en sus *Annales*; Jayme Marquilles sobre el Usático *Cum dominus*; Pedro Miguel Carbonell, Beuter, Lucio Marineo Sículo en su *Historia de España*, Luys Ponce de Ycard en el libro *De las grandezas de Tarragona*, los Episcopologios de la Seo de Barcelona y Vique, muchos autos del Archivo Real de Barcelona, y del monasterio de nuestra Señora de Ripoll, y es la que sigue [...]" (Domènec 1602: 265)

17. A mitjan segle xvi, Ambrosio de Morales formulà una de les propostes metodològiques més sistemàtiques del període per legitimar les hagiografies, proposta que tingué una gran acceptació entre els historiadors i hagiògrafs posteriors, i on validà l'ús d'aquest tipus de fonts. Sobre la qüestió, vegeu Arronis (2025).

A més, en les biografies devotes, que sovint tracten les vides de personatges propers en el temps o, fins i tot, coetanis a l'autor, les seues vivències no poden ser corroborades d'acord amb cap tipus de font, pel que, en conseqüència, la inclusió dels testimonis directes dels fets esdevindran imprescindibles. De fet, en ocasions, l'autor mateix serà un testimoni d'excepció. Així s'esdevé en la biografia que Pedro de Ribadeneira enllestí d'Ignasi de Loiola, text que s'ha considerat l'exponent més representatiu de l'hagiografia reformada, i de les biografies devotes. Ribadeneira escrigué una primera versió del text en llatí (la *Vita Ignatii Loiolae*, 1572), i una versió ampliada en castellà uns anys després: *Vida de Ignacio de Loyola* (1583) (Martín del Burgo 2019: 24). En l'obra tingué una precisió exquisida en referir episodis que pogueren ser constatats fidelment per informants directes com a prova d'autenticitat, i hi destacava particularment el seu testimoni:

> Y porque la primera regla de la buena historia es que se guarde verdad en ella, ante todas cosas protesto que no diré aquí cosas inciertas y dudosas, sino muy sabidas y averiguadas. Contaré lo que yo mismo oý, vi, y toqué con las manos en nuestro B.P. Ignacio, a cuyos pechos me crié desde mi niñez y tierna edad (Ribadeneira [1683] 1863: 12).

També Villegas, en el seu santoral, es fa present en molts capítols de l'obra per certificar amb el seu testimoni qualsevol dada que ho requerisca. I la mateixa estratègia podem advertir en el cas de Domènec.[18] En l'hagiografia reformada, com recorda Aragüés (2014: 35), "la presencia autorial es absolutamente inequívoca y se vincula de manera indisoluble a los conceptos de autenticidad y de autoridad", i aquesta autoria es manifesta tant en l'aprofitament del seu testimoni directe, com en marques d'autoria que certifiquen l'autenticitat dels documents i fonts consultades. Els textos, així, adquireixen legitimitat amb la firma dels seus responsables, però també, alhora, els autors adquireixen prestigi, en ser reconeguts com a responsables d'una empresa erudita de transcendència (Aragüés 2014: 35). I, en conseqüència, la figura de l'hagiògraf, en alguns casos, arribarà a ser tinguda en un alt grau d'estimació —i veneració, com veurem— per part dels lectors.

Més enllà de la recerca del rigor historiogràfic que permetia legitimar els relats, també hi havia, com hem referit més amunt, la voluntat de ponderar les conductes per sobre dels fets miraculosos. Certament, aquesta intenció era latent en els hagiògrafs postridentins, especialment en aquells més crítics i erudits, conscients del fet que la narració de miracles podia ser contraproduent per a la

18. Domènec, per exemple, en ocupar-se dels miracles atribuïts al bisbe sant Salvi d'Albi, inclou també la seua curació miraculosa quan era infant: "Acuérdome aver oydo de mis padres, que, siendo yo niño, tuve una enfermedad tan grande que estava luchando con la muerte [...]. Entonces hizieron cierto voto al santo, que, si me curava de aquella enfermedad, me llevarían a su santa capilla [...] y por la misericòrdia de Dios he quedado en el mundo" (Domènec 1602: 61).

moralització dels devots.[19] Els autors posaren especial cura en la narració de l'exercici heroic de les virtuts, i en algun cas no donaren cabuda a cap fet miraculós atribuït al sant. Així s'esdevé en la vida de Loiola de Ribadeneira de 1583, a la qual adés m'hi he referit. De fet, a la fi de l'obra el jesuïta inclogué una llarga i interessant digressió argumentant per què no era necessari referir miracles del fundador de l'orde, atès que considerava que només "el vulgo y la gente inorante que mira las cosas á bulto" els necessitava per demostrar els signes de santedat que marcaren llur vida, i no "qualquiera hombre grave, que con acertado juyzio las quisiere ponderar" (Ribadeneira [1683] 1863: 642). Tanmateix i, després de l'allau de crítiques rebudes en el si de l'orde per aquesta decisió,[20] en la versió abreujada de la vida de Loiola que inclogué en el seu *Flos sanctorum* (1604), els incorporà, i redactà un exordi en sentit contrari, argumentant la necessitat de narrar els miracles i justificant-se per no haver-los inclòs en les ocasions anteriors:[21]

> Y porque yo en el postrer capítulo del quinto libro de su vida traté brevemente esta parte de los milagros, como si no los hubiera, o como si no fueran necesarios para declarar su santidad, quiero agora más por estenso referir, no todo lo que hay (porque esto sería cosa muy larga) sino alguna parte de lo que Dios nuestro Señor ha obrado por este siervo suyo. (Ribadeneira 1604: 1124)

En aquest canvi d'actitud no es pot obviar tampoc el fet que el procés de canonització s'havia aturat, precisament, per l'absència inicial de miracles atribuïts al jesuïta.[22] Així, paradoxalment, es produí una aparent contradicció en relació a la inclusió d'episodis sobrenaturals en les biografies devotes de venerables: per una banda, es considerava que l'execució de miracles no era la condició predominant que els singularitzava, sinó la pràctica heroica de l'exercici de les virtuts; però, en canvi, la no inclusió de fets miraculosos tancava *a priori* les portes a qualsevol procés de formalització del culte. Com conclou Martín del Burgo (2019: 69), els personatges virtuosos havien de comptar "paradójicamente, con más milagros".

Precisament per això, i malgrat les crítiques més conegudes dels principals humanistes i reformadors sobre el protagonisme que s'atribuïa als miracles en les hagiografies, el model postridentí continuà sent, essencialment, continuista, i es

19. Vegeu Baños (2020: 429).

20. Les crítiques provenien especialment de la facció italiana de la Companyia, representada pels generals Everardo Mercuriano (1573-1580) i Claudio Acquaviva (1581-1615); aquesta secció era més procliu a la inclusió de fets miraculosos i a l'atenuació del vessant místic en la narració ignasiana. Sobre la qüestió, vegeu Gotor (2012: 1014-1015, 1018-1020).

21. I, com recorda Martín del Burgo (2019: 68), fou especialment prolix en la narració de miracles en les biografies devotes dels altres germans de l'orde que inclogué en la reedició del santoral de 1509.

22. Vegeu al respecte les consideracions de Guillausseau (2007) i Soto (2022: 57-58).

projectà tant sobre les hagiografies revisades com sobre les noves biografies d'homes i dones venerables. Si bé, d'una banda, es posava un èmfasi especial a narrar l'exercici de les virtuts i la pràctica de bones obres, també es dedicava un espai prioritari als esdeveniments miraculosos, esdevinguts en vida o després de la mort del venerable. Ara, però, aquests episodis s'acreditaven degudament amb testimonis, s'aprofitaven per redefinir el rol del sant com a intercessor de l'omnipotència de Déu, i servien com a garantia de la *fama sanctitatis* que havia distingit la vida dels homes i dones il·lustres en virtut.

En conseqüència, les característiques essencials de les biografies devotes encara tenen molt en comú amb la tradició hagiogràfica medieval del gènere, i a grans trets, perpetuaran els mateixos esquemes narratius, això, sí, presentats amb els nous criteris epistemològics del període postridentí. Tanmateix, com recorda Mendes (2017: 61), la burocratització creixent dels processos de canonització comportà, alhora, certa homogeneïtzació en els relats. I una nova fita al respecte, pel que fa a les vides dels venerables, foren els decrets d'Urbà VIII, publicats en 1625 i ratificats en 1634, amb els quals es regulaven els procediments processuals de la Cúria Romana en relació als venerables que gaudien de fama de santedat.[23]

La biografia devota d'un hagiògraf

Després de les consideracions exposades fins ara, amb què he pretès esbossar les línies generals que caracteritzen el gènere de les biografies devotes, propose l'anàlisi d'un cas concret. Es tracta de la biografia devota de l'hagiògraf Antoni Vicenç Domènec, inclosa a l'inici de l'única reedició que es va fer del seu santoral, en 1630, a Girona, la seua terra natal i on reposaven les seues despulles: "Vida y costumbres del venerable padre fray Antonio Vicente Domènec, de la sagrada religión de Predicadores, cuyo cuerpo tiene el convento de su orden en la antigua y muy noble ciudad de Gerona". Al meu parer, aquest relat, d'una extensió considerable en relació a d'altres de l'obra —sis pàgines—, i que fins a hores d'ara no ha rebut gaire atenció, resulta representatiu d'aquest nou gènere, i evidencia com es conjuga la tradició hagiogràfica d'arrel medieval amb les pulsions renovadores del període postridentí. Hi trobem un major rigor documental en la narració, acreditada per testimonis; s'ambiciona l'equilibri entre la descripció de la vida virtuosa i la presència de fets miraculosos; s'intueix un cert interès i gust per l'anècdota, en ocasions quasi domèstica, que singularitza la

23. La legislació d'Urbà VIII, integrada per diversos documents, fou aplegada en una compilació en 1642: *Urbani VIII Pontificis Optimi Maximi Decreta Servanda in Canonizatione, et Beatificatione Sanctorum. Accedunt Instructiones, et Declarationes quas Em.mi et Rev.mi S.R.E. Cardinales Praesulesque Romanae Curiae ad id muneris congregati ex eiusdem Summi Pontificis mandato condiderunt*, Romae 1642. Vegeu Gutiérrez (2008).

vida narrada; i, alhora, comprovarem com el relat acompleix escrupolosament amb les exigències dels processos dels aspirants a nou sants.

Comencem pel subjecte biografiat. No deixa de ser cridaner el fet de comptar amb una biografia devota d'un hagiògraf, ja que no és un perfil habitual de santedat especialment difós en el catolicisme.[24] Encara que al relat es ponderen moltes altres virtuts, la fama d'aquest dominic deu molt a la seua tasca com a compilador de vides de sants i, de fet, diversos episodis de la seua vida es connectaran amb la seua obra. Com he argumentat més amunt, participar en una empresa transcendent, com aleshores era considerada la revisió i recuperació del llegat hagiogràfic, aportava prestigi i reconeixement a l'autor implicat i a l'orde a què pertanyia. I tant el públic català, particularment els conciutadans gironins, com els germans de l'orde dominic, podien trobar en la figura de Domènec un exponent digne d'admiració i reconeixement. L'anònim autor de la biografia —probablement un dominic—, declara als lectors quina és la intenció de la biografia: "Para que tu sepas a quien deves el bien y provecho desta obra, y sepan todos las muchas partes y esclarecidas virtudes de dicho autor" [pp. 1a]. Així, amb el relat es pretenia mantenir viva la seua fama de santedat, ja que de la mateixa declaració de l'autor sembla deduir-se que hi havia l'intent local de promoure algun tipus de reconeixement oficial: "Es historia sacada del processo auténtico que se haze en la corte eclesiástica de Gerona" [pp. 1a].

El lloc preeminent on apareix la biografia tampoc no deixa lloc als dubtes sobre el protagonisme que se li atribueix. La biografia de Domènec no s'arreplega a la fi, com un annex, com s'esdevenia amb els nous materials que incorporaven les reedicions dels santorals en el Cinc-cents;[25] ni tampoc dins la secció dedicada als venerables no canonitzats, com podia ser esperable. La biografia de l'autor ocupa un lloc prioritari a l'inici de la compilació, com una mena de preliminar.[26] Si analitzem aquesta ubicació des del punt de vista de la tradició hagiogràfica, pot sobtar; però no tant si considerem que en aquest període començava a ser habitual que moltes obres literàries inclogueren, a l'inici, una semblança biogràfica dels autors escrita en to encomiàstic per presentar-los als lectors.[27] De

24. A alguns sants, però, sí que se'ls reconeixia la tasca d'haver escrit les vides d'altres sants, materials que, a més, eren tinguts en alta consideració per legitimar les narracions hagiogràfiques; però, en qualsevol cas, mai es destacava com la proesa més representativa de llurs vides. Recorda, per exemple, Ambrosio de Morales, en ocupar-se de la qüestió a la *Corónica General*, que "Escrivió san Athanasio la vida de santo Antonio; san Gregorio Nazianzeno, la de san Basilio; el glorioso doctor san Gerónimo, las de san Paulo, de santa Paula, y de san Hilarión [...]; santo Ambrosio escrive de los santos mártyres Gervasio y Protasio [...]" entre molts altres casos. (Morales 1574: f. 211r). Vegeu Arronis (2025).

25. Sobre la qüestió, vegeu Arronis (2021: 250).

26. Com a preliminar, el relat no posseeix paginació; la que incloc a les cites, entre claudàtors, és meua, i s'hi indica la pàgina i columna per facilitar la localització dels passatges.

27. Per exemple, les traduccions cinc-centistes d'autors clàssics o de poetes italians, ja incloïen aquest preliminar biogràfic, presentat amb la mateixa fórmula de "vida y costumbres" de l'autor. (Fernández 2018: 210).

fet, a la portada del santoral s'anuncia com a reclam d'aquesta nova edició: "con la vida del autor". Com ja hem dit més amunt, no podem aïllar la lectura de les vides de sants i venerables de l'interès i gust per les biografies que es consolida al període, on cal considerar també les vides dels autors de les obres.

Malgrat la novetat que suposa la inserció de la *vida* precedint la compilació, seguint la moda de l'època, l'esquema narratiu del relat és, en canvi, poc innovador; la biografia s'ha construït a partir dels tòpics hagiogràfics habituals de l'esquema de les vides de sants religiosos:[28] es descriu l'origen o llinatge del sant (que sol ser o noble o humil però devot); s'explica l'educació en la infantesa, que normalment inclou algun fet prodigiós, i es descriu una maduresa precoç que vaticina la seua etapa adulta; es narren els anys de joventut, dedicats a l'estudi i a l'exercici de les virtuts, i no falten alguns obstacles que dificulten el seu compromís amb la vida religiosa (com l'oposició familiar, o possibles temptacions); la vida adulta es caracteritza per l'exercici de les virtuts, i s'inclouen episodis miraculosos que donen prova de la seua santedat, que se sumen als que s'esdevenen en el moment de la mort, i després.

Així, de Domènec, se'ns presenta el seu origen humil, tot i que es precisa que els seus pares eren "cristianos viejos", que des de menut l'instruïren en el temor de Déu i l'amor al proïsme. De la infantesa es destaca que sempre "fue bien inclinado a la virtut y a las letras", i com "enseñava lo que avía aprendido a los otros [...] y les incitava con amor a santas devociones [...] como hazer altarios y levantar cruzezitas" [pp. 1b]. La seua dedicació religiosa es presenta com un fet miraculós: de menut emmalaltí greument, pel que els pares feren vot que si sanava, el farien religiós.[29] Com així s'esdevingué, endreçà la seua vida d'acord amb aquest propòsit, encara que hagué de superar alguns obstacles. Dedicat a l'estudi de Teologia a València, fou temptat per la dona de la casa on residia, que "por mil modos procurava ella pervertirle", raó per la qual se'n tornà a casa de sos pares. Però allà, fou ara la mare qui intentà dissuadir-lo del vot de ser religiós. Aquesta "siempre estava triste solloçando i suspirando", pensant que no tenien més fills, i que aquest els desempararia si prenia els hàbits. El bon fill acceptà anar a Roma "por dispensassión del voto", per poder conhortar-la. Però, al retorn del viatge, s'esdevingué un fet miraculós que ratificà la seua vocació:

> Levantó Dios en el mar tan grande y rezia tempestad, que todos los del vaxel pensaron perescer y anegarse. [...] pensó averla ordenado Dios por su respeto, pues no quería ser religioso, y assí de nuevo hizo voto de serlo, de la orden de Predicadores, y luego cessó la tempestad. Tomó puerto a Barcelona y, desembarcando, se fue al convento de santa Catherina mártyr [...] y pidió el hábito. [pp. 2a]

28. Vegeu les característiques del paradigma hagiogràfic del sant confessor a (Boyer 1981: 32) i Baños (2003: 107-118).
29. *Vid*. nota 18; el mateix Domènec, en primera persona, havia inclòs l'anècdota a una *vida* del santoral.

A partir d'aquest episodi sobrenatural, la vida adulta del frare dominic destaca pel constant exercici de les virtuts teologals i cardinals. A més, com recorda Mendes (2017: 251), en el període postridentí assistim a una revalorització de la figura del sacerdot *sant* i ideal, que s'adhereix a les noves circumstàncies espirituals de l'època, entre les quals destacarà el correcte exercici pastoral:

> Predicava [...] el dicho padre con doctrina y espíritu [...] no con humanidades, ni follaje de palabras compuestas, sino con senzillez, puramente para enseñar el camino del cielo, para exortar al bien de la virtud y apartar el mal del vicio y pecado de los coraçones de los oyentes. [pp. 2b]

La seua vida adulta es caracteritza per la defensa de la castedat, l'obediència, l'exercici de la caritat, la humilitat, l'abstinència constant i la pràctica de mortificacions i penitències. És a dir, com es comprova en la biografia de Domènec, es primava la selecció d'episodis i anècdotes que posaren en relleu els aspectes religiosos, espirituals i morals que mostraren l'excepcionalitat del biografiat, que fomentaren l'admiració i mogueren a la imitació. I entre els fets que singularitzaren la seva vida de servei, es destaca també la implicació en la redacció del seu santoral:

> la mayor parte de la noche consumía en la celda passeando y rezando oraciones a los santos de quien fue tan devoto, como lo muestra el trabajo deste libro que compuso, que fue no menos que grandíssimo por aver andado toda Cathaluña a pie dos vezes [...]. [pp. 3b]

En diverses ocasions, a més, s'exemplifica el bon coneixement i familiaritat que tenia dels sants a conseqüència d'aquesta tasca, el que aprofitava a l'hora de demanar-los intercessió:

> "Hijo, no os espanteys ni afflijays [...] enconmendaos al santo obispo de Vique, san Bernardo —que trabajaba entonces el buen padre en la vida del santo— porque fue su vida santíssima y atrahe los coraçones de los hombres assí". [pp. 4b]

> "ya se lo dezía, señora, que su hermana no moriria, pero sepa que hasta las dos desta mañana ninguno de los santos antigos me ha respondido, y he trabajado mucho, y assí me ha sido forçoso acudir a santo Thomás de Aquino y a san Francisco [...]." [pp. 4a]

Però com ja hem esmentat més amunt, aquest exercici de les virtuts en grau heroic anava acompanyat de prodigis que evidenciaven el favor diví. De Domènec es destaca particularment el do de la profecia, ja que, quan alguns feligresos estaven greument malalts, era capaç de saber si era o no el moment de la mort, i com hem vist a l'exemple anterior, podia intercedir per ells, pregant els sants. Però tot el relat de la vida adulta del frare s'acompanya de fets miraculosos de

tot tipus; se n'inclouen vora la dotzena, convenientment autoritzats per la declaració de testimonis que es presenten amb nom i cognoms: el socors d'uns àngels que guien el dominic en mitjà d'una tempesta de neu; l'aparició d'una capseta de dolços quan la necessitava per no passar fam; trobar-lo a la seua cel·la en oració cobert d'estreles, etc. I se li atribueixen, a més, alguns fets sobrenaturals semblants als atribuïts al fundador de l'orde, sant Domènec, perquè també del nostre hagiògraf s'afirma que no es mullava per l'aigua:

> Lloviendo un día copiosamente, mojándose todos los caminantes, el buen padre Domènec no se mojava, sinó que andava tan enxuto como si estubiera debaxo de algún cubierto. Lo mesmo era si passava algún río. Testificalo esto Pedro Coronate, de Puigcerdán [...]. Gracia fue esta muy conforme a la que tuvo santo Domingo, su padre, que con el señal de la cruz apartava las lluvias de sí y de sus compañeros yendo camino. [pp. 5a]

Com es declara al relat, Domènec, ja en vida, tenia fama de santedat entre els seus conciutadans, el que es magnificà en el moment del seu traspàs. A la mort del frare es narra que "acudió todo el pueblo a visitalle en el féretro y adorar su venerable cuerpo, tomando de sus hábitos por relíquias" [pp. 5b]. La visita dels devots durà més d'una jornada, "sin poderse enterrar por el grande concurso de gente [...]"[pp. 5b], i se seguí de nombroses curacions, algunes de les quals —quatre— es relaten amb detall identificant els protagonistes. La mort i el soterrament, compleixen, doncs tots els requisits que provaven la *fama sanctitatis*, i que podien ser requerits a l'època en un procés posterior. De fet, no és casual que es relate com el bisbe de la diòcesi hi acudí per presenciar els fets i autoritzar que se'l soterrés en "sepultura particular" [pp. 6a]. No és un detall menor, ja que la publicació del relat coincideix, precisament, amb els anys de la promulgació del decrets d'Urbà VIII que tractaven de regular el culte públic dels venerables que havien mort amb fama de santedat.[30] En aquests decrets es prohibia el culte públic del venerables, però es permetia el privat, que esdevenia necessari per començar qualsevol causa, ja que provava que hi havia una opinió estesa i continuada entre els fidels de la fama de santedat d'un determinat personatge, i també s'exigia com a requisit obligatori la intercessió miraculosa *post mortem*, en resposta a les súpliques del devots.

Es pot comprovar, doncs, que tots els requisits exigits pels decrets d'Urbà VIII són convenientment arreplegats en la biografia de Domènec, i que, probablement, la publicació d'aquesta biografia, impulsada des de la seua Girona natal i on es conservaven llurs despulles, volia contribuir a mantenir viva la fama de santedat que li atribuïa. Tanmateix, cap procés prosperà.

30. Sobre aquests decrets, vegeu Gutiérrez (2008) i Gandía-Barber (2021).

Conclusions

Com he intentat exposar al llarg d'aquestes pàgines, l'èxit del gènere de les biografies devotes al Sis-cents respon a la confluència de nombrosos factors culturals, literaris, polítics i religiosos. Ho hem pogut comprovar en la redacció de la biografia devota d'un hagiògraf, com és el cas de Domènec, on convergeixen els interessos religiosos i locals per promocionar el culte d'un dominic gironí, amb les preferències del públic, cada cop més avesat a la lectura de *vides* com una alternativa a les lectures de ficció.

Al període existia el gust per llegir vides de personatges cèlebres i per conèixer particularitats dels seus costums, entre els quals es comptaven també els autors d'obres destacades, que adquirien ara un nou prestigi. I aquest interès per conèixer vides de personatges notables convergia, alhora, amb l'anhel per saber d'homes i dones venerables, herois dels nous temps de la Contrareforma per l'exercici de les virtuts en grau heroic. A més, en les vides d'aquests aspirants a sants, sempre hi era latent l'objectiu de moure a la imitació, que podia resultar més eficaç quan hi havia una major proximitat geogràfica o temporal entre el venerat i els fidels. Així doncs, i en la mesura que aquests personatges eren propers al temps i a l'espai dels devots, hi guanyà pes l'interès per acompanyar els principals episodis vitals amb anècdotes, sovint relatades per testimonis coetanis que havien conegut i tractat el biografiat directament.

Probablement, però, l'horitzó d'expectativa del lector, avesat a la lectura de vides de sants, i el marc en què es difonen aquestes biografies devotes, sovint en santorals, condicionaren la configuració d'aquests relats. Així, el gènere de les biografies devotes està estretament vinculat a les pulsions renovadores de l'hagiografia del període postridentí, que ambiciona un major rigor historiogràfic i un equilibri entre la narració dels costums virtuosos i els fets miraculosos.

Tanmateix, precisament perquè es tracta de relats subjectes a una finalitat moralitzant, progressivament els relats s'acomodaren a aquest propòsit, i l'interès per plasmar els valors catòlics provocà certa homogeneïtzació en les narracions, ja que s'hi tendí a destacar, si fa no fa, unes conductes molt semblants. Més encara a mesura que s'estandarditzaren els processos de la formalització del culte, i els relats hagueren de fer-se ressò de tots els requisits necessaris per a possibilitar que els candidats tingueren opcions de pujar als altars. Malgrat aquesta certa homogeneïtzació, la lectura de biografies devotes degué contribuir a fomentar el gust i el costum de llegir relats biogràfics al llarg de tot el Sis-cents, interès que es diversificà en la centúria següent atenent a nous paràmetres.

Bibliografia

Antist, Vicente Justiniano, *La vida y historia del apostólico predicador sant Vicente Ferrer*, Valencia, Pedro de Huete, 1575.

Aragüés Aldaz, José, "La difusa autoría del *Flos Sanctorum*: silencios, presencias, imposturas", en Maud Le Guellec, ed., *El autor oculto en la literatura española: siglos XIV a XVIII*, Madrid, Casa Velázquez, 2014, pp. 21-40, 10-11-24, <https://doi.org/10.4000/books.cvz.20382>.

Arronis Llopis, Carme, "El milagro mariano en el siglo xvi: entre las polémicas reformistas y la revalidación católica", en Isabella Tomassetti, ed., *Avatares y perspectivas del medievalismo ibérico*, San Millán de la Cogolla, Cilengua, 2019, pp. 673-682, 10-12-24, <http://hdl.handle.net/10045/99408>.

Arronis Llopis, Carme, "La tradició editorial del *Flos sanctorum català* en el Cinccents", *Magnificat. Cultura i Literatura Medievals*, 8 (2021), pp. 229-302, <https://doi.org/10.7203/MCLM.8.20952>.

Arronis Llopis, Carme, "La revisió de l'hagiografia en la Contrareforma: Pere Gil i Antoni Vicenç Domènec", en Jaume Dantí et al. (eds.), *El món d'Ignasi de Loiola. Religió, cultura i societat als segles XVI i XVII. Actes del IX Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona, Universitat de Barcelona i Ajuntament de Manresa, 2024, pp. 86-106, 10-12-24, <http://hdl.handle.net/10045/142425>.

Arronis Llopis, Carme, "Los métodos historiográficos en la hagiografia de la Contrarreforma", en *La Literatura y las otras artes. IX Congreso Internacional de la SEMYR*, 2024 [en premsa].

Arronis Llopis, Carme, "«Dels modos ab los quals se poden y deuen saber y escriurer las vidas dels sants»: el modelo de Ambrosio de Morales en la hagiografía de Pere Gil", *Hispania Sacra*, 77-155 (2025).

Baños Vallejo, Fernando, *Las vidas de santos en la literatura medieval española*, Madrid, Laberinto, 2003, 10-12-24, <https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmctj0f8>.

Baños Vallejo, Fernando, ""Lanzarían grandes carcajadas": Lo apócrifo del *flos sanctorum* y la burla de los protestantes", *Rilce: Revista de Filología Hispánica,* 36-2 (2020), pp. 428-452, 10-12-24, <https://doi.org/10.15581/008.36.2.428-52>.

Baños Vallejo, Fernando, "Villegas' Deviation in the Compositional Criteria of his *Flos sanctorum*", en Fernando Baños (ed), *Hispanic Hagiography in the Critical Context of the Reformation,* Turnhout, Brepols, 2022a, pp. 49-73.

Baños Vallejo, Fernando, "Baltasar Gérard, asesino y mártir, entre los extravagantes del *Flos Sanctorum* de Villegas" en Eliseo Serrano y Jesús Criado (eds.), *Santos extravagantes, santos sin altar, mártires modernos*, Madrid, Sílex, 2022b, pp. 67-89.

Betrán Moya, Jose Luis, "Sobre santos y santas extravagantes en las hagiografías catalanas del Barroco", en Eliseo Serrano y Jesús Criado (eds.), *San-*

tos extravagantes, santos sin altar, mártires modernos, Madrid, Sílex, 2022, pp. 291-332.

Betrán Moya, Jose Luis i Blanco Fernández, Carlos, "Antoni Vicenç Domènech y su *Historia general de los santos y varones ilustres en santidad del Principado de Catalunya* (1602)", en Emilio Callado, ed., *Frailes, santos y devociones. Historias dominicanes en homenaje al Profesor Alfonso Esponera*, Valencia, Tirant Humanidades, 2020, pp. 375-399.

Boyer, Régis, "An Attempt to Define the Typology of Medieval Hagiography" en P. Foote et. al. (eds.), *Hagiography and Medieval Literature*, Odense, University of Southern Denmark, 1981, pp. 27-36.

Burguillo, Javier, "El éxito editorial del Flos sanctorum de Alonso de Villegas frente al control de la literatura hagiográfica después de Trento", en Mathilde Albisson, ed., *Los agentes de la censura en la España de los siglos XVI y XVII*, Berlín, Peter Lang, 2021, pp. 303-340.

Domènec, Antoni Vicenç, *Historia general de los santos y varones ilustres en santidad del Principado de Cataluña*, Barcelona, Gabriel Graells i Giraldo Dòtil, 1602; i Girona, Joan Garrich, 1630.

Dun-Laureau, Brenda, "Le conseguenze dell'Umanismo e del Concilio de Trento sulla scrittura hagiogràfica", en G. Luongo, ed., *Erudizione e devozione. Le Raccolte di Vite di santi in età moderna e contemporánea*, Roma, Viella, 2000, pp. 19-35.

Fàbrega Grau, Àngel, "El P. Pedro Gil SJ (mort 1622) y su colección de vidas de Santos", *Analecta Sacra Tarraconensia,* XXXI (1958), pp. 5-25.

Fernandes, Maria de Lurdes Correia, "Entre a família e a religião: a *Vida* de João Cardim (1585-1615)", *Lusitania Sacra*, 2ª sèrie- t. V (1993), pp. 93-120, 12-12-24, <https://doi.org/10.34632/lusitaniasacra.1993.7984>.

Fernández López, Sergio, "Vidas de autores italianos en traducciones impresas del Siglo de Oro: Dante, Petrarca y Ariosto", en Valentín Núñez i Raúl Díaz (eds.), *Vidas en papel. Escrituras biográficas en la Edad Moderna*, Huelva, Etiópicas, 2018, pp. 205-248.

Gandía-Barber, Juan Damián, "El culto lícito a los Santos y Beatos (Canon 1187)", *Ius Canonicum* 61-121 (2021), pp. 245-287, 12-12-24, <https://doi.org/10.15581/016.121.002>.

Gil, Pere, *Vides dels sants de Catalunya*, Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona, Ms. 235.

Gillausseau, Axelle, "Los relatos de milagros de Ignacio de Loyola: un ejemplo de la renovación de las prácticas hagiográficas a finales del siglo xvi y principios del siglo xvii", *Criticón*, 9 (2007), pp. 5-56.

Gotor, Miguel, "Hagiografía y censura libraria: el Quinto capítulo sobre los milagros de la *Vida de Ignacio de Loyola* de Pedro de Ribadeneira entre Corte de Reyes y obediencia romana", en José Martínez Millán, Henar Pizarro i Esther Jiménez, coords., *Los jesuitas, Religión, política y educación (siglos XV-XVIII),* II, Madrid, Universidad Pontificia de Comillas, 2012, pp. 1007-1027.

Gutiérrez, José Luis, "La instrucción *Sanctorum Mater* de la Congregación de las causas de los santos", *Ius Canonicum*, 48 (96), 2008, pp. 631-66, 12-12-24, <https://doi.org/10.15581/016.48.14171>.

Martín del Burgo García, Lorenzo, *Una hagiografía de autor: la poética del 'Flos sanctorum' de Pedro de Ribadeneira*, Santa Barbara, University of California: Publications of eHumanista, 2019.

Mayer, Thomas F i Woolf, Daniel, *The rhetorics of life-writing in early Modern Europe. Forms of biography form Cassandra Fedele to Louis XIV*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1995.

Mendes, Paula Almeida, *Paradigmas de papel: a escrita e a edição de "vidas" de santos e "vidas devotas" em Portugal (séculos XVI-XVIII)*, Porto, CITCEM, 2017.

Morales, Ambrosio De, *Corónica general de España*, Alcalá de Henares, Juan Íñiguez de Lequerica, 1574.

Ribadeneira, Pedro de, *Flos sanctorum, o libro de las vidas de los santos*, Madrid, Luis Sánchez, 1604.

Ribadeneira, Pedro, *Vida de san Ignacio de Loyola, fundador de la religión de la Compañía de Jesús*, Barcelona, Viuda e hijos de J. Subirana, eds., 1863 (1a ed. 1683).

Soto Artuñedo, Wenceslao (S.J.), "Reconocimiento de la santidad de Ignacio de Loyola, 1556-1622", *Archivum Historicum Societatis Iesu,* XCI-181 (2022-I), pp. 9-82.

Torres Sans, Xavier, "La nació i el temple. Patriotisme i Contrareforma a la Catalunya moderna", *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 28-1 (2008), pp. 85-102, 15-12-24, <https://raco.cat/index.php/Pedralbes/article/view/243559>.

Valsalobre, Pep, "Elements per a una Catalunya sacra: sobre alguns aspectes de l'hagiografia de l'edat moderna catalana", en Marinela Garcia i M.Àngels Llorca (eds.), *Vides medievals de sants: difusió, tradició i llegenda*, Alacant, Universitat d'Alacant i Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2012, pp. 99-122.

Villegas, Alonso de, *Adición a la tercera parte del Flos Sanctorum, en que se ponen vidas de varones ilustres*, Barcelona, Hierónymo Genovés, 1588, Biblioteca de Catalunya [R[2]-4-53].

Villegas, Alonso de, *Flos sanctorum y historia general de la vida y hechos de Jesuchristo, Dios y Señor nuestro, y de todos los Santos de que reza y haze fiesta la Iglesia Católica, conforme al Breviario Romano, reformado por decreto del Santo Concilio Tridentino*, Primera parte, Madrid, Pedro Madrigal, 1588 (1ª ed. 1578).